

Miután 2019-ben Peter Handke irodalmi Nobel-díjat kapott, elindultak a viták arról, mennyiben védhető, ha a nagyszerű író háborús bűnösöket mentetet. Handke ugyanis tiltakozott az ellen, hogy a nyugati sajtó „a Balkán mészárosának” nevezte Slobodan Miloševićet, akit ő börtönében is meglátogatott, a temetésén pedig beszéddel búcsúztatott. Nem válaszolhatunk „helyesen” a klasszikus kérdésre, miszerint legitim döntés-e a grémiumtól, ha olyan író emel piedesztálra, aki azt állítja, hogy Milošević nem tudott az uralma alatt végrehajtott népirtásról. Azt viszont érzékeljük, hogy egy paradigmaváltás közepén vagyunk, amikor is elkezdünk a művészek és általános példaképek erkölcsi vétségeiről másképpen gondolkodni, mint korábban, és ez akár visszamenőleg is átértékelheti egyes kanonizált alkotók státuszát. A dilemma éppen azért izgalmas, mert azt sokan, sokféleképpen közelítik meg. Köztük rögtön két szerzőnk is ebben a számban, akik – mint azt látni fogja az olvasó – különbözőképpen vélekednek a Handke-díjazás kérdéséről. A irodalmi, színházi és táncművészeti, kortárs és történeti, német, orosz és más nemzetiségbeli problémafelvetésekkel célunk nem az igazságosztás, hanem a beszélgetés. Hátha a *Színház* folyóirat egy ilyen beszélgetés egyik motorja lehet.

RÉZ ANNA

VÉTKES HŐSEINK

Egyetemista éveim alatt egy hamvába holt projekt keretében fel kellett dolgoznom egy, a pókerről szóló oktatókönyvet. A könyvben – ahogy az ilyenekben általában – volt egy rakás játszmaelemzés: adott a játéknak egy kimerevített pillanata, a szerző pedig elmondja, hogy ebben a helyzetben mi lenne a helyes lépés a játékos részéről. Az egyik példa egy különösen nehéz, egyben kockázatos állást mutatott be, a szerző kommentárja pedig a következő volt: „Fogalmam sincs, mit kéne most tenned. De a fontosabb kérdés ez: mégis hogy a fenébe kerültél ebbe a helyzetbe?”

Úgy gondolom, nagyjából ugyanez az adekvát válasz¹ azokra az erkölcsileg nehezen kezelhető botrányokra is, amelyek az elmúlt pár évben elképesztő mennyiségben zúdultak ránk, követelték ki a figyelmünket, és bénították le az erkölcsi ítélőképességünket. A továbbiakban a „vétkes hősök” problémájaként fogok hivatkozni minden olyan esetre, amikor a (szűk vagy tág) közösség által nagyra becsült, a szemében

kiemelkedő teljesítményt nyújtó művészekről, tudósokról, sportolókról, közéleti figurákról kiderül, hogy a múltban súlyos erkölcsi normaszegéseket követtek el. A példák sora kimeríthetetlen: Kiss Lászlótól Michael Jacksonig, Gothár Pétertől Martin Luther Kingig tucatjával dőlnek ránk a hasonló történetek.² (A továbbiakban csak a művészet területéről fogok példákat hozni.)

Persze ez így rettentően tág – és ahhoz, hogy egyáltalán nekiugorhassunk az általuk felvetett etikai rejtvény kibogozá-

¹ Bár feltehetőleg az emlék nem egészen megbízható – egykori munkatársam és barátom legalábbis úgy emlékszik, hogy egyáltalán nem volt ilyen játszma a feldolgozott kötetben. Viszont az ő családjukban kétségtelenül van egy hasonló csattanójú *bonmot*, amelyet abban az időszakban gyakran emlegettünk. Ettől persze a tanese még áll – ám az eset arra rávilágít, hogy sokszor nem egyszerű pontosan rekonstruálni több évtizedes történeteket.

² Nyilván nem véletlen, hogy a legtöbb feltárt vétek a szexuális abúzus és a hatalmi visszaélés valamifajta kombinációja. Egyfelől az ilyen ügyek terén komoly normaváltás zajlik jelenleg a nyugati társadalmakban; másfelől a hasonló eseteknek hatalmas a látenciája, így sokkal jobb eséllyel maradnak radar alatt, mint sok más erkölcsi normaszegés.

sának (amire én most csak egy apró, tapogatózó kísérletet tesz), eleve be kellene vezetnünk egy csomó különbségtételt. Hiszen nem mindegy, hogy az illető „munkavégzés közben” vagy attól teljességgel függetlenül követte el bűneit; hogy az érintettek műveiben visszatükröződnek, kifejeződnek-e vétkeik és jellemgyengeségeik. Nem mindegy, hogy aktív alkotóról vagy olyasvalakiről van szó, aki már meghalt; mint ahogy az sem teljesen lényegtelen, hogy milyen volt az az erkölcsi milió, amelyben a vétket elkövette. Az egyszerűség kedvéért csak olyan esetekkel fogok foglalkozni, amelyeknél maguk a művek nem adnak okot erkölcsi bírálatra, és arra sincs alapunk, hogy azt feltételezzük, hogy a mű létrejötté során az alkotó erkölcsi vétségeket követett el.³

³ Ezzel a megszorítással kiesnek az elemzés köréből olyan izgalmas esetek, mint *Az utolsó tangó Párizsban* című film, amelynek híres-hírhedt „vajás” jelenetét Maria Schneider beszámolója szerint úgy forgatták le, hogy ő nem tudta, mi fog történni vele. De kívül esnek rajta az olyan alkotók is, akiknek kifejezetten a műveik vetnek fel erkölcsi aggályokat, l. például Szűcs Teri közelmúltbeli kritikáját Michel Houellebecq nőábrázolásáról: <https://revizoronline.com/hu/cikk/8145/michel-houellebecq-serotonin/>. A művek etikai (azon belül is feminista) megítéléséről jelen sorok szerzője már ebbe a folyóiratba is írt: <https://szinhaz.net/2014/03/12/rez-anna-nem-eleg-feminista/>.

De lépünk még egyet hátra: egyáltalán *mi* az az erkölcsi kérdés, amelyet ezekkel az esetekkel kapcsolatosan meg szeretnénk válaszolni? Ha a kérdés az, hogy vajon lehetnek-e ezek az emberek továbbra is a példaképeink valamilyen magas és univerzális értelemben, akkor a válasz elég egyértelmű: nem. És ez a válasz persze fájdalmas – fájdalmas, de semmiféle dilemma elé nem állít bennünket. Viszont ez az egyszerű válasz máris megold egy-két másik, gyakran előkerülő kérdést: ha például úgy gondoljuk, hogy bizonyos magas presztízsú díjak elnyerésére csak olyanok érdemesek, akik nemcsak művészeti teljesítményükkel, de teljes életútjukkal példaként tudnak szolgálni mások számára, akkor a vétkes hősöket nyugodt szívvel kihúzhatjuk ezen díjak várományosainak listájáról.

A kérdés nehezebbé válik akkor, ha így tesszük fel: hogyan kellene összességében megítélnünk egy olyan embert, aki munkájával számtalan másik ember életét tette gazdagabbá, miközben a saját környezetével (vagy legalábbis annak egyes tagjaival) alávaló módon viselkedett? Úgy kellene gondolnunk, hogy az erkölcsi érték (vagy értéktelenség) önmagában semmissé tesz vagy felülír minden más értékes teljesítményt? Vagy inkább úgy, hogy ez két, párhuzamosan futó „elszámo-

lás”? És ha azok, akkor vajon van-e mégiscsak valamilyen egységes „valutánk”, amellyel a kettő összemérhetővé tehető?⁴

Erre a kérdésre, szemben az előzővel, tényleg elképesztően nehéz kielégítő választ adni – de mi okunk lenne egyáltalán feltenni? Amennyiben nem mi vagyunk a menny és a pokol őrei, mégis miért akarnánk egyetlen számba, értékbe, szóba összesűriteni egy komplex és bonyolult élet értékét? Emberek lehetnek egyszerre kicsinyesek a szeretteikkel, és nagyvonalúak a művészetükben; kitarthatók és tehetségesek, de közben hataloméhesek és fanatikusok; lehetnek a műveik okosak, miközben ők maguk elvakultak és részreahlók. Az égvilágon semmiféle erkölcsi vagy racionális kötelesség nem kényszerít minket arra, hogy ezt a komplexitást feloldjuk vagy redukáljuk.

Úgy gondolom, hogy a vétkes hősökkel kapcsolatos releváns erkölcsi kérdés azzal kapcsolatos, hogy nekünk és másoknak *mi a dolgunk* ezekkel az értesülésekkel. Ha valaki megszegett egy erkölcsi szabályt, akkor a helyzet valamifajta korrekciót és/vagy szankciót követel – röviden ezt szoktuk felelősségre vonásnak hívni. A vétkes hősökkel kapcsolatos kérdés nem az, hogy az illető milyen ember, hanem hogy mi a helyes reakció az egyén és a közösség részéről az általa elkövetett károkozásra. A lehetséges szankciók köre – amint ezt az elmúlt években megtapasztaltuk – elképesztően tág: a nyilvános bocsánatkérés követelése, a szakmától való eltiltás, a fogyasztói bojkott, a kapott díjak és formális pozíciók visszavétele, a művészeti kánonból való kirekesztés (azáltal, hogy az illető műveit nem tanítjuk, nem állítjuk ki, nem írunk róluk kritikát) mind-mind lehetséges alternatívák. Az pedig, hogy ezek közül számunkra melyik elérhető, nagyrészt attól függ, hogy mennyire vagyunk „közel” az adott művészeti ághoz vagy a konkrét alkotóhoz – csak főnökök tudnak kirúgni alkalmazottakat, csak kritikusok dönthetnek úgy, hogy mostantól nem foglalkoznak egyes alkotók műveivel, és így tovább.

Mindebből máris világosabban látszik, mi teszi ezeket az ügyeket – legalábbis részben – megoldhatatlanná. A vétkes hősök problémája csak egy olyan világban merülhet fel rendszeresen, amelyben bőséges hozzáférésünk van olyan emberek privát ténykedéseire, akik nagyon messze vannak tőlünk mind térben, mind időben. Márpedig az, hogy egy adott normaszegésre mi a megfelelő válaszreakció, nem pusztán azon múlik, hogy mennyire volt súlyos a normaszegés – azon is múlik, hogy mi magunk megfelelő pozícióban vagyunk-e ahhoz, hogy az illetőt számon kérjük.⁵ A tőlünk minden szempontból „messze” elkövetett bűnök nemcsak komoly episztemikus korlátokat állítanak elénk (mert végső soron csak a tények közlőibe vetett bizalom szavatolja azok igazságát, és ezek a tények elkerülhetetlenül hiányosak lesznek), hanem abba a képtelen helyzetbe hoznak, hogy olyan embereket kell felelősségre vonnunk, akikkel semmilyen értelemben nem tartozunk egyazon *erkölcsi közösségbe*.

4 Ez utóbbit az angolszász filozófia az összemérhetőség (commensurability) problémájaként tárgyalja, és a kérdés kiterjed mind az erkölcsi és nem erkölcsi, mind a különböző természetű erkölcsi értékek összemérhetőségére (mint amilyen például a szabadság és az egyenlőség).

5 Úgy gondolom, ez megmagyarázza azt is, miért állhatnak fenn valós nézetkülönbségek ebben a kérdésben akkor is, ha a vitás felek közt meg egyezés van a tekintetben, hogy a kérdéses vétket valóban elkövették, és hogy a véték súlyos normaszegés. Azzal, hogy megállapítottuk és megítéltük az adott vétket, még nem válaszoltuk meg azt a kérdést, hogy milyen szankció vagy korrekció lenne helyes és arányos az adott esetben.

Mindennek a fordítottja is igaz: minél „közelebb” vagyunk időben és térben az elkövetett vétkekhez, annál *kevésbé* lesz dilemmatikus a felelősségre vonás kérdése. Ha színház-igazgatóként arról értesülök, hogy az egyik rendezőm rendszeresen zaklatja a legkiszolgáltatottabb női munkatársaimat, akkor *erkölcsi értelemben* egyértelmű, mi a teendő.⁶ Minden eddig feltárt ügyben voltak szemtanúk és voltak cinkosok (a #metoo antihőséről, Harvey Weinsteinről immár tudható, hogy komplett infrastruktúrát épített ki visszaéléseinek el-tussolására), és sokan közülük teljes joggal kérhetők számon mulasztásaikért vagy tevőleges közreműködésükért. És itt érkezünk vissza a nyitótörténethez: az, hogy itt és most fifikás erkölcsi rejtvényeket kell(ene) megoldanunk hétről hétre, azért történik, mert akkor és ott, amikor a helyzet még cseppet sem volt dilemmatikus, mások elmulasztották megtenni azt, ami egyértelműen az erkölcsi kötelességük lett volna. A vétkes hősök problémája attól olyan bonyolult, hogy minden szempontból derivatív: térben, időben és kulturálisan „kívül-állónak” kellene rendet tenniük ott, ahol ezt nem tették meg azok, akiknek a dolga lett volna.

Amennyiben ez a helyzetelemzés helytálló, sok tanulság következhet belőle. Például az, hogy *nem vagyunk kötelesek* minden egyes hasonló ügyben állást foglalni – minél „távolabbi” az ügy, annál kevésbé. Bármennyire lebilincselőek is ezek a történetek erkölcsi érzékünk számára, minden jogunk megvan ahhoz, hogy azt gondoljuk: ez nem a mi dolgunk.⁷

De következik belőle az is, hogy a múltbeli eseteken való kilátástalan kérdődzés helyett sokkal többet kellene foglalkoznunk azzal, ami viszont a *mi* dolgunk: azokkal a hatalmi túlkapásokkal és visszaélésekkel, amelyek itt és most, a saját közegünkben, közösségünkben történnek. Természetesen a lehetőségeink e tekintetben sem egyformák: diákként sokkal nagyobb kockázattal jár fellépni a tanári visszaélések ellen, mint kollégaként; nem ugyanazok a lehetőségei egy kezdő gyakornoknak és egy vezető színésznek, a kritikusnak és az olvasónak.

Talán tévedek, de úgy tippem, hogy azok közül, akik nyomtatásban veszik kezükbe ezt az írást, a többségnek mégiscsak van *valamekkora* hatásköre. Eldönthetik, hogy kivel készítenek interjút, és miről írnak kritikát; hogy miről beszélgetnek a diákjaikkal, és kivel ülnek le kerekasztal-beszélgetni; hogy kit választanak meg szimbolikus és kevésbé szimbolikus pozíciókba, és kiknek adnak munkát. Bár tudom, hogy nem könnyű, de ha valamikor, akkor itt és most kell élnünk a számunkra adott befolyással. Ha nem tesszük, akkor viszont legyünk felkészülve rá, hogy tíz-húsz-harminc év múlva tőlünk nagyon távoli emberek fogják azt kérdezni: „Mégis hogy a fenébe kerültünk ebbe a helyzetbe?”

6 Talán mondanom sem kell, hogy a régi barátságok és lojalítások, a félelem, hogy „jó hírnevünk csorbát szenved”, a vétkekkel kapcsolatos erkölcsi cinkosság hogyan írják felül a gyakorlatban az erkölcsi indokokat – ám ettől még ezek az esetek *erkölcsi szempontból* cseppet sem dilemmatikusak.

7 A helyzetet tovább bonyolítja – bár sajnos ezzel terjedelmi okokból nincs időm részletekbe menően foglalkozni –, hogy a szexuális visszaélések témája az utóbbi években egyfelől „elbulvárosodott” (amennyiben az érzékeny és körültekintő tényfeltárást sarkosra hangolt „szenzációk” váltották fel), másfelől hatékony, bár kétélű politikai fegyverré vált. Irtózatosan nehéz kérdés, hogy a gazdasági és/vagy hatalmi érdekek szerepe az ügyek kirobbanásában és tálalásában hatással van-e arra, hogy nekünk közönségként/olvasóként miként kell viszonyulnunk ezekhez az ügyekhez. Nem tudom rá a választ.